

قدیم اسلامی نظام تعلیم کی ایک تھلک

از

جناب سید محبوب صاحب مدنی

اسلام میں سب سے پہلا مدرسہ یا تعلیم گاہ مسجد نبوی ہے، یہیں وہ مشہور چہرہ تھا جو تاریخ میں ”صفہ“ کے نام سے موسوم ہے، یہاں جو حضرات فروکش ہوتے تھے وہ ”اصحاب صفہ“ کہلاتے تھے، ان کی تعلیم کے لئے معلم مقرر تھے، اسلام کی دعوت و تبلیغ کے لئے جب کہیں مبلغ بھیجا ہوتا تو یہی لوگ بھیجے جاتے تھے، لہ

”صفہ“ کے رہنے والوں کی جزیرگی اہل ثروت صحابہ کے سپرد تھی، اسلام کی اس پہلی تعلیم گاہ میں مختلف اوقات میں طلباء کا تعداد کم و بیش سترائسی تک پہنچ جاتی تھی، ان میں کچھ تو دن میں جہل سے لکڑیاں لاکر ادران کو پہنچ کر اپنا کام چلانے تھے اور رات کو پڑھتے تھے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے اشارہ پر اصحاب ثروت و وسعت کی جانب سے ان کی امداد بھی ہوتی تھی، آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم راستہ بھی ان لوگوں کے کھانے پینے کا لحاظ رکھتے تھے، انہی ”اصحاب صفہ“ میں حضرت مساذ بن جبل رضی اللہ عنہ کو یہ کام سپرد تھا کہ جو امداد ان لوگوں کے لئے آئے اس کی حفاظت کریں اور بھتہ مساوی اُس کو ان میں تقسیم کر دیں،

خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے نزدیک تعلیم و تدریس کی جواہریت تھی اس کا اندازہ اس واقعہ سے ہو سکتا ہے کہ ایک مرتبہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مسجد نبوی میں تشریف لائے تو آپ نے وہاں صحابہ کرام کے دو حلقے دیکھے، ایک حلقہ میں لوگ تلاوت و دعا میں مشغول تھے، اور دوسرے حلقہ میں قرآن مجید کے درس و تدریس کا سلسلہ جاری تھا، آپ نے فرمایا:۔

لے مسند ابام احمد بن حنبل ج ۳ ص ۱۱۱

میں معلم بنا کر سمجھا گیا ہوں

إِنَّمَا لَعِنْتُ مُعَلِّمًا

یہ فرما کر قرآن مجید کے حلقہ درس میں تشریف فرما ہو گئے، سہ

یہ واقعہ قیام مدینہ کے زمانہ کا ہے، لیکن حقیقت یہ ہے کہ مدینہ منورہ کو اسلام کی درس گاہ بننے کی اہلیت کا شرف ہجرت سے قبل ہی حاصل ہو چکا تھا، چنانچہ ہجرت سے پہلے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے حضرت مصعب بن عمیرؓ اور حضرت ابن اُمّ مکتومؓ کو مدینہ میں مامور فرما دیا تھا، جہاں یہ دونوں حضرات انصار کو قرآن مجید کی تعلیم دیتے تھے، سہ

قرآن مجید کے مکاتب | آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات کے کچھ عرصہ بعد تک صحابہ کرام کی تمام تر توجہ قرآن مجید کے پڑھنے پڑھانے پر مرکوز رہی، حضرت عمرؓ نے اپنے عہد خلافت میں حجاز اہل ہر اسلامی آبادی میں قرآن مجید کی تعلیم کے لئے مستقل حلقے اور مکاتب قائم کئے، اس سلسلہ میں حضرت عمرؓ نے حضرت معاذ بن جبلؓ، حضرت عبادہ بن صامیتؓ اور حضرت ابودرداءؓ کو شام اور فلسطین میں متعین فرمایا تاکہ وہاں کے لوگوں کو قرآن مجید کی تعلیم دیں، سہ طبقات القراء میں علامہ ذہبی نے حضرت ابودرداءؓ کے حالات میں اُن کا طرز تعلیم یہ بیان کیا ہے کہ ابودرداءؓ صبح کو نماز پڑھ کر جامع دمشق میں بیٹھ جاتے تھے، اور اگر قرآن مجید پڑھنے والوں کا ہجوم ہوتا تھا، حضرت ابودرداءؓ دس دس آدمیوں کی انگلی انگلی جمع کر دیتے تھے، ہر جماعت پر ایک نائب مقرر ہوتا۔ جو ان کو قرآن مجید پڑھاتا تھا، خود جامعوں کے درمیان ٹہلنے رہتے اور کان پڑھنے والوں پر لگے رہتے تھے، طالب علم جب پورا قرآن مجید یاد کر لیتا تو حضرت ابودرداءؓ براہ راست اُس کو اپنی شاگردی میں لے لیتے، ایک مرتبہ حضرت ابودرداءؓ نے فرمایا: یا تو معلوم ہو کہ اُن کے حلقہ درس میں سوزنا سوزنا طالب علم موجود ہیں۔

ابن جوزیؒ نے سیرت النعمان لکھا ہے کہ حضرت عمرؓ نے جو مکاتب قائم کئے تھے ان میں علمین

لے سنن ابن ماجہ باب فضل العلماء ص ۱۷ صحیح بخاری کتاب التفسیر ص ۱۷۹ اسد الغابہ جلد ہفتم صفحہ ۱۰۶

کی تحواہیں مقرر تھیں، اور ہر معلم کو پندرہ، پندرہ درہم ماہانہ تحواہ بیست امانت سے ملتی تھی، اسے یہ مکاتب جو ابتدا قرآن مجید کی تعلیم کے لئے قائم کئے گئے تھے آئے چل کر ان میں ادب، لغت اور ضروریات کی تعلیم بھی دی جانے لگی، خود حضرت عمرؓ فرمایا کرتے تھے عَلَّمُوا اَوْلَادَكُمْ الشَّعْرَ ثُمَّ ابْنِي اَوْلَادَكُمْ شَعْرًا اَوْ لَعَنَ اللّٰهُ اُمَّةً لَا تَعْلَمُ اَلْحَرْفَ۔ یہ انتظام قرآن مجید اور چھوٹے بچوں کی ابتدائی تعلیم کے متعلق تھا،

درس حدیث کے حلقے | قرآن مجید کی تعلیم کے ساتھ ساتھ حضرت عمرؓ کے عہد خلافت ہی میں حدیث کی تعلیم کے لئے اجلاہ صحابہؓ کو مامور کیا گیا، چنانچہ مختلف شہروں میں درس حدیث کے حلقے قائم ہو گئے، حضرت عمرؓ نے اس کام کے لئے حضرت عبداللہ ابن مسعودؓ کو ایک گروہ کے ساتھ کوفہ اور مقتل ابن یسافؓ جعید اللہ ابن مقتلؓ اور عمران بن حصینؓ کو بصرہ اور عبادہ بن صامتؓ اور ابوذرؓ کو شام میں مقرر فرمایا، اور لوگوں کو تاکید کی کہ ان سے حدیث کی تحصیل کریں، اسے

اس باب میں مدینہ طیبہ کو مرکزی حیثیت حاصل تھی، خاص مسجد نبویؐ میں حضرت جابر بن عبداللہؓ کا حلقہ درس قائم تھا، اسے مدینہ منورہ میں حضرت عبداللہ ابن عباسؓ کا حلقہ درس بھی بہت وسیع تھا، روزانہ بے شمار طالبان علم ان کے خرم کمال سے خوش چینی کرتے تھے، ان کی زندگی کا ہر لمحہ درس و تدریس کے لئے وقف تھا، اور شب و روز تعلیم و تعلم اور علمی مذاکروں میں صرف ہوتے تھے، ان کے درس کی ایک یہ خصوصیت بھی تھی کہ مختلف اوقات میں باقاعدہ پر علم و فن کی جدوجہد تعلیم دیتے تھے، اسے یہ حلقے جو ابتدا قرآن و حدیث کی تعلیم کے لئے قائم ہوئے تھے بعد میں دوسرے علوم و فنون کے لئے بھی عام ہو گئے، چوتھی صدی تک حدیث و تفسیر، فقہ اور دوسرے علوم و فنون کی تعلیم و تعلم کا یہی طریقہ رائج رہا۔ یہ علی حلقہ بالعموم مساجد کے صحنوں میں ہوتے تھے، ان حلقوں کی روز افزوں وسعت اور

اسے میرت النور لابن جوزی بحوالہ الفاروق حصہ دوم صیفہ مذہبی ۱۷۱ از النور الخفاء جلد ۲ صفحہ ۶۰۷ حسن المحاضرہ جلد ۲ صفحہ ۸۰۔ اسے مباحثین ذکر عبداللہ ابن عباسؓ

اس زمانہ کے ذوقِ علم کا یہ عالم تھا کہ ایک ایک استاذ کے حلقہٴ درس میں تیس تیس، اور چالیس چالیس ہزار شاگردوں کا مجمع ہوتا تھا، جب عارتوں اور مساجد کے وسیع صحن ناکافی ثابت ہونے لگے تو اساتذہ کو وسیع میدانوں میں چوڑی پٹیوں پر بیٹھ کر درس دینا پڑتا تھا، استاذ کی آواز شاگردوں تک پہنچانے کے لئے تین تین سو مستلی کھڑے ہوتے تھے، ابو مسلمؒ نے جب بغداد کے ایک میران میں درس حدیث دیا تو ان کے حلقہ میں چالیس ہزار طلباء شریک درس تھے، سہ فقہ خلیفہ قرآن کے فروغ ہونے کے بعد جب مشہور محدث ابو بکر ابن ابی شیبہؒ نے جامع رھافہ بغداد میں اپنا درس حدیث جاری کیا تو اولیٰ ہی مجلس میں تیس ہزار طلباء حدیث موجود تھے، سہ علامہ ابن خلکان نے شیخ ابو حامد اسفرائینی کے حالات میں لکھا ہے کہ ان کی مجلس میں تین سو سے زائد فقہاء اور سات سو طالب علم صرف فقہ پڑھنے والے حاضر رہتے تھے امام بخاریؒ نے بصرہ کی جامع مسجد میں جب مجلس اعلیٰ منعقد کی تو عام لوگوں کے علاوہ ایک ہزار کے قریب محدثین و فقہاء اور علمائے اہل سنت تھے، خود امام بخاریؒ سے براہ راست جن لوگوں نے صحیح بخاری کی سند حاصل کی ان کی تعداد زیدی (امام بخاریؒ کے شاگرد) کے قول کے مطابق نوے ہزار کے قریب ہے بعض روایات نوے ہزار و چار سو سے بھی تجاوز ہو جاتی تھیں چنانچہ عاصم بن علی کے متعلق جو امام بخاریؒ کے راویوں میں ہیں علامہ ذہبی نے یہاں تک لکھا ہے کہ وہ بغداد کے جس میدان میں حدیث کا اعلان کرتے تھے اس کی پیمائش سے لوگوں نے نوے ہزار کا ایک لاکھ سے زائد طالبان حدیث ان کی مجلس میں شریک ہوتے تھے۔

طریق تعلیم | اس زمانہ کا طریق تعلیم بالعدم یہ تھا کہ استاذ جس علم کی تعلیم دیتا اس کے مسائل زبانی بیان در قصبہ سے استاذ کی تقریر سنتے اور یاد رکھتے، حافظہ کی قوت کی یہ کیفیت تھی کہ ن فی مدت العمر نقض کا لجز رہتی، حتیٰ کہ متعلم کے الفاظ تک بعینہ حافظہ کی مدد سے، امام بخاریؒ کے متعلق مشہور ہے کہ ایک روز عاصم بن اسلمیل نے جو امام بخاری

سہ مقالات مشروانی صفحہ ۶۷۰ تاریخ الخلفاء سیوطی حالات التوکل علی اللہ سہ تاریخ خلیفہ بغدادی مذکورہ

للم بخاری سہ تذکرۃ الخلفاء جلد اول صفحہ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸

کے ساتھ حدیث کی تحصیل کرتے تھے، امام بخاریؒ سے کہا کہ ”تم حدیث لکھتے نہیں ہو یا درہنا مشکل ہے“ !
 امام بخاریؒ نے جواب دیا ”تمہاری یادداشت کہاں ہے؟ لاؤ ذرا مقابلہ کر کے دیکھیں۔ حاشد کہتے ہیں
 کہ اُس وقت تک میں نے ہزار حدیثیں قلم بند کی تھیں، امام بخاریؒ نے ان تمام احادیث کو ترتیب وار
 جس طرح اساتذہ سے سنا تھا بعینہ تجھے بانی سنا، اُن کے روایت کرنے میں ایک لفظ تک مؤخر و مقدم نہ تھا،
 ملہ اساتذہ کی تقریر قلم بند کرنے کا رواج دوسری صدی کے اخیر سے شروع ہو گیا تھا، امام مالک کی
 مجلس میں بھی یہ طریقہ رائج تھا، امام مالکؒ درس سے فراغت کے بعد شاگردوں سے اُن فوشتوں کو
 خود سنتے تھے، شاگرد نے اگر کہیں غلطی کی ہوتی تو اُس کی تصحیح فرمادیتے اور اگر کوئی مسئلہ مزید حل و تشریح کا
 محتاج ہوتا تو اُس کی وضاحت فرمادیتے تھے، عبارت کی قرأت کبھی شاگرد کرتے اور کبھی قرأت بھی
 خود ہی فرماتے تھے،

یہ طریق تعلیم اطلاق ہوا تھا اور اس طرح جو مجموعہ تیار ہوا وہ امالی کے نام سے موسوم ہوتا تھا، چنانچہ
 امالی لابن القالی، اور امالی للشریف مرتضیٰ اسی قسم کی تصنیفات ہیں، قرآن و نحو و متون کی سلسلہ کی سلسلہ امالی
 اور ابن مؤید و متونی (رحمہم اللہ) کی کتاب الجملہ جو لغت میں ہے اسی طریق پر جمع کی گئی ہیں،

مسلمانوں کی علمی تاریخ میں چوتھی صدی ہجری کے اخیر تک اگرچہ باقاعدہ اسلامی مدارس
 کے قیام کا پتہ نہیں چلتا مگر اس کے باوجود یہ بات حیرت انگیز ہے کہ اس چار سو سالہ طویل مدت میں کوئی
 قابل ذکر اسلامی آبادی نہیں ملتی جس میں درس و تدریس کے ذاتی اور شخصی حلقے موجود نہ ہوں، درہم
 اس زمانہ کی علمی تاریخ کو سمجھنے کے لئے اس نکتہ کا پیش نظر رہنا نہایت ضروری ہے جس کے بغیر تاریخ کا
 کوئی طالب علم حقیقت تک رسائی حاصل نہیں کر سکتا، وہ یہ ہے کہ اس زمانہ میں علم آج کل کی طرح
 مدارس کے احاطہ، دیواروں اور ضوابط کی قید و بند میں مقید نہ تھا بلکہ جیسا کہ اوپر عرض کیا جا چکا ہے،
 مدارس کے لئے مستقل عمارتیں بنانے کے بجائے اس زمانہ میں زیادہ تر یہ کام مسجدوں کے صحن، خانقاہوں

کے مجروحوں اور علماء کے مکانات اور وسیع میدانوں سے لیا جاتا تھا، تعلیم مفت ہوتی تھی حتیٰ کہ غریب طلباء کے کمانے، کپڑے اور کھینے پڑھنے کی ضروریات بغیر کسی معاوضہ کے ہیا کی جاتی تھیں، اس عہد کے علمی حلقوں کی یادگاروں میں اب صرف دو یادگاریں باقی ہیں، پہلی ٹیونس کی جامع زیتون ہے جو تیسری صدی میں قائم ہوئی تھی، یہ درس گاہ اُس زمانہ کے علم طرز کے مطابق ٹیونس کی جامع اعظم میں واقع ہے اور شروع سے اب تک خاص شہرت و عظمت کی مالک رہی ہے،

دوسری یادگار مصر کا جامع ازہر ہے، یہ عظیم الشان جامع مسجد، فاطمی سلاطین مصر کے زمانے کی یادگار ہے، جامع ازہر کی عمارت کی تکمیل ۱۱۶۱ھ میں ہوئی ہے، مگر اس کی علمی زندگی کی ابتداء چوتھی صدی کے اواخر سے ہوتی ہے، مسجد کا وسیع صحن اور اندرونی حصہ قدیم طرز کے علمی حلقوں کی درس گاہوں کے طور پر کام میں آتا ہے، جامع ازہر ہمارے زمانہ میں اسلامی دنیا کا سب سے بڑا اور قدیم دارالعلوم ہے جو ایک ہزار سال سے جاری ہے، اور آج جبکہ تمام قدیم اسلامی مدارس صفحہ ہستی سے محو ہو چکے ہیں یہ دارالعلوم اپنی اُسی قدیم شان و شوکت کے ساتھ باقی ہے، دس پندرہ ہزار طلباء اس میں ہر سال زیر تعلیم رہتے ہیں، اور سینکڑوں اساتذہ تعلیم کے لئے مقرر ہیں، شیخ الاذہر کا منصب علم و فضل اور اپنے اقتدار کے لحاظ سے مصر کی وزارتِ عظمیٰ سے بڑھ کر سمجھا جاتا ہے، جامع ازہر کے مصارف کے لئے مصر کے مختلف سلاطین نے جو جاگیریں وقف کی ہیں ان کی سالانہ آمدنی لاکھوں پونڈ ہے، ابھی قریبی زمانہ میں دوسری جنگ سے کچھ پہلے مصر کے موجودہ تاجدار شاہ فاروق نے اپنی جیب خاص سے ساٹھ ہزار مصری پونڈ جامع ازہر کو عطا کئے ہیں۔

اِس سے قبل کی ذاتی اور شخصی درس گاہوں نے علوم و فنون کی جو مہتمم باشان خدمات سر پر اُگڑے بڑے دارالعلوم رشک کریں تو بے جا نہیں ہے، مؤرخین اس زمانے کو ہم فنون کے ”عہد شباب“ سے تعبیر کرتے ہیں! اسماء الرجال، طبقات، تذکرہ اور تراجم کی جو بے شمار کتابیں آج موجود ہیں ان سے فی الجملہ اس کا اندازہ ہو سکتا ہے، اسلامی تاریخ کا ایک مشہور مؤرخ لکھتا ہے کہ اگرچہ انقلابات زمانہ اور گردش روزگار نے ہزاروں لاکھوں اہل علم کے

حالات تاریخ کے اعتبار سے محو کر دئے ہیں، تاہم ہر ہر عہد میں سینکڑوں ہزاروں ماہرین فن اور مجتہدین علوم کے حالات ملتے ہیں، یورپ کے ایک محقق ڈاکٹر اسپرنگر کا تخمینہ ہے کہ مسلمانوں کے اسامہ الرجال میں پانچ لاکھ مشہور علماء کے حالات موجود ہیں، اس سے مسلمانوں کے ذوق علم کافی الجملہ اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ اہل علم میں کس نسبت سے ایک صاحب کمال پیدا ہوتا ہے ؟

یہ کیفیت علوم فنون کی اصطلاحی مدارس کے قیام سے قبل کی ہے !

مدارس کا ابتداء اسلام کی علمی تاریخ میں موجودہ شکل کے باقاعدہ مدارس کی ابتداء پانچویں صدی کے اوائل سے ہوتی ہے، عام خیال یہ ہے کہ دنیائے اسلام میں سب سے پہلا مدرسہ نظام الملک طوسی نے بنادیا جس کا نام کیا تھا لیکن واقعہ یہ ہے کہ قدرت کی جانب سے اس اولیت کا شرف غزنی کے نامور فرما مدرسہ سلطان محمود غزنوی کے لئے مقدر تھا، اس کی تفصیل یہ ہے کہ اس میں سلطان محمود غزنوی نے اپنے پایہ تخت غزنی میں ایک جامع مسجد تیار کی جو اپنی نقاست اور خوبصورتی کے لحاظ سے سعودیہ ملک کے نام سے موسوم کی جاتی تھی، مسجد کے ساتھ سلطان نے ایک عظیم الشان مدرسہ بھی تعمیر کرایا تھا، مدرسہ کے ساتھ کتب خانہ بھی تھا جو نادر الوجود کتب سے معمور تھا، مسجد اور مدرسہ کے اخراجات کے لئے سلطان نے بہت سے دیہات وقف کر دئے تھے، ابو القاسم فرشتہ لکھتا ہے کہ :-

دودھ چلوان مسجد مدینہ منورہ و بنیائیں کتب و فراہ
مسجد سے ملتی ایک عظیم الشان مدرسہ قائم کیا اور اس کے کتب خانے
فتح مویشی گردانیدہ، دیہات بسیار بر مسجد و مدرسہ
کو بہرین اہل نادار و لوچ کتابوں سے معمور کیا مسجد اور مدرسہ کے
خارجات کے لئے بہت سے دیہات وقف کر دئے ۔
وقف فرمود

لہٰذا البدایہ والنہایہ ابن کثیر کی روایت کے مطابق مگر کے حکمران حکم بہ اللہ کے عہد حکومت (۷۵۰ھ - ۸۰۰ھ) میں بھی اگرچہ اس قسم کے ایک مدرسہ کا سراغ ملتا ہے، جس میں حکومت کی جانب سے عربی و فقہی تعلیم کے لئے مقرر کئے گئے تھے مگر دو تین سال کے بعد خود اسی نے اس مدرسہ کو منہدم کر دیا، تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو البدایہ والنہایہ ابن کثیر ج ۱ ص ۲۴۲ اور حاشیہ تاریخ الکامل

حالات ۲۸۳

تہ تاریخ فرشتہ جلد اہل حالات سلطان محمود غزنوی

سلطان محمود کی اس مثال سے امراء اور ارکانِ دولت کو بھی مدارس قائم کرنے کا شوق دامن گیر ہوا اور محمود نے ہی دہلی میں غزنی کے اطراف و جانب میں بے شمار مدرسے قائم ہو گئے، فرشتہ کا بیان ہے :-

”بمقتضائے الناس علی دین ملوکم ہر سیکھ از بمقتضائے الناس علی دین ملوکم امراء و اعیان سلطنت امراء و اعیان دولت بہ بنائے مسجد و مدارس کو بھی یہ شوق دامن گیر ہوا اور محمود نے ہی زمانہ میں نماز و باطالت و خالق مبادرت نمودند“ مسجدیں، مدرسے، سرائیں اور خانقاہیں غیر ملوکیتیں

سلطان محمود غزنوی کے فرزند سلطان مسعود نے بھی اپنے عہد حکومت میں بکثرت مدارس قائم کئے، فرشتہ لکھتا ہے :-

دورِ ادائل سلطنت اُدورِ مالکِ محروسہ چنگیزی سلطان مسعود نے ادائل سلطنت میں نامِ مالکِ محروسہ سبیں مدارس و مساجد بنیاد نہاد کر زبان از خدا آں اس قدر کثرت سے مسجدیں اور مدرسے تعمیر کرائے کہ زبان عاجز و قاصر است :- ان کا شمار کرنے سے عاجز و قاصر ہے۔

ردفنتہ الصفا کا مصنف لکھتا ہے کہ ”سلطان مسعود نے مالکِ محروسہ کے مختلف حصوں میں اس قدر کثرت سے مساجد اور مدارس تعمیر کرائے کہ ان کا شمار بھی مشکل ہے“

اسی زمانہ میں ابنِ خلکان کی روایت کے مطابق علامہ ابو اسحق اسفرائینی (المتوفی ۱۱۸ھ) کے لئے نیشاپور میں ایک مدرسہ قائم ہوا۔

در نظامیہ | ان مدارس کے قیام کے کچھ ہی عرصہ کے بعد دولت سلجوقیہ کے مشہور علم دوست وزیر، نظام الملک طوسی (المتوفی ۵۴۵ھ) نے نیشاپور اور بغداد میں وہ مشہور دارالعلوم قائم کئے جو تاریخ کے اوراق میں ”نظامیہ“ کے نام سے قیام سے قبل اسی نیشاپور میں سعیدیہ اور بھقیہ کے نام سے دو بڑے دارالعلوم موجود تھیں۔ دغزنوی کے بھائی امیر نصیر نے قائم کیا تھا امام الحرمین نے جو امام غزالی کے اتناؤ میں تھے، امام الحرمین جب نظامیہ قائم ہوا تو اس کے صدر مدرس بنائے گئے، امام غزالی جیسے بگائے

لے تاریخ فرشتہ جلد اول حالات سلطان محمود غزنوی کے فرشتہ و ردفنتہ الصفا و ذکر سلطان مسعود لکے ابنِ خلکان جلد اول تذکرہ

علامہ ابو اسحق اسفرائینی لکے حسن المعاصرہ جلد ۲ صفحہ ۱۵۶

مؤرخ گار عالم اسی مدرسہ کے خوشہ چنیوں میں ہیں، جس شان و شوکت کے ساتھ نظامیہ عالم وجود میں آیا اُس نے تمام قدیم مدارس کو نظروں سے اس طرح محو کر دیا کہ گویا اس سے پہلے کوئی دارالعلوم بنا ہی نہ تھا، چنانچہ اسی لئے عام خیال یہ ہے کہ ممالک اسلامیہ میں سب سے پہلا مدرسہ نظامیہ ہے، اس شہرت کا سبب دراصل اس کی عظمت و شوکت ہے، ورنہ اس سے قبل ممالک اسلامیہ میں بہت سے مدارس قائم ہو چکے تھے نظام الملک نے نہ صرف نیشاپور اور بغداد ہی میں دارالعلوم قائم کئے بلکہ اُس نے عام حکم دے دیا تھا کہ تمام ممالک محروسہ میں جس جگہ کوئی ممتاز عالم موجود ہو وہاں اس کے لئے ایک مدرسہ اور مدرسہ کے ساتھ کتب خانہ قائم کیا جائے، چنانچہ اس کے زمانہ میں سینکڑوں ہزاروں مدرسے اور کتب خانے قائم ہو گئے نظام الملک کی علمی فیاضی کا یہ عالم تھا کہ اس نے اس دارالعلوم کے لئے جو بغداد میں قائم کیا تھا تیس لاکھ روپے (چھ لاکھ دینار) کی گراں قدر رقم تو شاہی خزانہ سے مقرر کرانی تھی اور خود اپنی جاگیر کا دسواں حصہ اس کے لئے وقف کر دیا تھا، مختلف اوقات میں چھ ہزار طلباء اس دارالعلوم سے بہرہ اندوز ہوئے۔ غریب طالب علموں کے لئے وظائف کا انتظام کیا جس کا اس سے پہلے رواج نہ تھا، اسنادہ کے لئے مہیش قرار مشاہیرے مقرر کئے، ۷۵۷ھ میں اس کی تعمیر شروع ہوئی اور ۷۵۸ھ میں افتتاح عمل میں آیا، مؤرخین کا بیان ہے کہ افتتاح کے وقت سارا بغداد امنڈ آیا تھا، علامہ ابو اسحق شیرازی اس کے صدر مدرس مقرر کئے گئے خلفائے بغداد کی علمی فیاضیاں نظامیہ کے مصارف کی کفیل تھیں نظامیہ کے قیام کے زمانہ میں علماء کے لئے اس کی مدرسے بڑے فخر و امتیاز کی چیز سمجھی جاتی تھی دو سو سال کی مدت میں اس کی مدرسے کے منصب پر کوئی ایسا شخص مقرر نہیں ہوا جو اپنے زمانہ میں یگانہ روزگار نہ سمجھا جاتا ہو، امام غزالی، ابن الخطیب، تبریزی، شارح حماسہ وغیرہ کو اس کی مدرسے کا شرف حاصل ہے اس کے اخیر زمانہ کے طلباء میں شیخ سعدی شیرازی جیسے یگانہ روزگار عالم ہیں۔

نظام الملک کی علمی فیاضیاں اس قدر بے پناہ تھیں کہ ملک شاہ سلجوقی کو تشویش ہوئی اور نظام الملک سے کہا کہ ”اس قدر روزِ کثیر سے تو ایک ہزار فوج تیار ہو سکتی ہے، جن لوگوں پر آپ یہ فیاضیاں کر رہے ہیں

ان سے کیا ایسا بڑا کام نکل سکتا ہے؟ نظام الملک نے جواب دیا ”میں تو بوڑھا آدمی ہوں لیکن آپ ایک نوجوان ترک ہیں اگر بازار میں بیچنے کے لئے کھڑا کیا جائے تو امید نہیں کہ تیس دینار سے زیادہ قیمت اٹھ سکے اس کے باوجود خدا نے آپ کو اتنا بڑا ملک عطا کیا ہے کیا آپ اس کا اتنا شکریہ بھی ادا نہیں کر سکتے؟ آپ کی فوج کے تیر صرف چند قدم پر کام دے سکتے ہیں، لیکن میں جو فوج تیار کر رہا ہوں اس کی دعاؤں کے تیز تسمان کی سیر سے بھی نہیں رک سکتے! ملک شاہ بے ساختہ بول اٹھا۔ ”مرحبا! ایسی فوجیں جس قدر ممکن ہوں اور تیار کرنی چاہیں نظامیہ کے علاوہ بغداد میں بڑے بڑے تیس دارالعلوم اور موجود تھے علامہ ابن جبیر نے ان مدارس کی عظیم انسان عمارتوں کی نسبت لکھا ہے کہ ان میں سے ہر ایک مدرسہ بجائے خود ایک مستقل آبادی معلوم ہوتا ہے۔“

المستنصر | ۱۲۵۷ھ میں خلیفہ المستنصر باللہ عباسی نے بغداد میں ایک عظیم الشان دارالعلوم ”المستنصریہ“ کے نام سے قائم کیا۔ یہ دارالعلوم اپنی بعض خصوصیات میں تمام گذشتہ مدارس سے سبقت لے گیا، بڑے بڑے محدثین، مذاہب اربعہ کے فقہاء اور علوم دنیویں کے ماہرین اس کے مدرس مقرر کئے گئے، طلباء کے قیام و طعام کا غذ قلم و دوات کے مصارف کا تمام بار حکومت کے ذمہ تھا، دسترخوان پر کھانے کے ساتھ شیرینی اور نوکھات بھی رکھے جاتے تھے، اس کے علاوہ ایک ایک دینار (تقریباً پانچ روپے) سہ ماہی طلبہ کو ماہانہ وظیفہ ملتا تھا، طلباء کے علاج کے لئے طبیب مقرر تھے اور داراللاج سے دوائیں مفت دی جاتی تھیں، مستنصر باللہ نے اس مصارف کے لئے ایک بہت بڑا وقف مقرر کیا تھا۔ کتب خانہ کے لئے نہایت نادر و نفیس کتب میں دوردور سے لاکھ جمع کی گئیں مشہور سیاح ابن بطوطہ جب مستنصریہ میں آکایہ طریقہ دیکھا کہ اساتذہ کے دائیں اور بائیں دو معید بیٹھے ہیں جو اساتذہ کی تقریر کو سنا کر اس طرح پڑھ لیا کرتے تھے کہ اساتذہ اس کی تکرار سے بعد کے باوجود اس کی تقریر سے غلطی نہ کرتے تھے، معید کے لئے یہ ضروری تھا کہ وہ اپنے معاصر طلباء میں سب سے زیادہ دانت اور بالیا ہوئے۔

علامہ ابو حامد غزالی کے حالات کا اکثر حصہ علامہ شبلی کے رسالہ اسلامی مدارس ص ۳۵۲ و ص ۳۵۳ سے ماخوذ ہے لے سفرنامہ ابن جبیر مطبوعہ لندن حالات بغداد۔ ۱۲۵۷ھ تاریخ الخلفاء حالات خلیفہ مستنصر باللہ عباسی لے سفرنامہ ابن بطوطہ ج ۱ ص ۲۴

ترکی کے مدارس | ۸۶۵ھ میں سلطان محمد فاتح نے قسطنطنیہ میں ایک بڑا دارالعلوم قائم کیا جس کے ماتحت ملک میں آٹھ بڑے بڑے مدرسے تھے، علامہ علاء الدین طوسی، خواجہ زادہ، ملا عبد الکریم جیسے مشاہیر علمائے اس کے مدرس مقرر کئے گئے، سو سو درہم پورمیانہ کی تنخواہیں مقرر تھیں، سلطان خود بھی درس میں شریک ہوتا تھا ایک مرتبہ علامہ علاء الدین طوسی کے درس میں حاضر ہوا، شرح عضد کا درس دیتا تھا علامہ کی حسن تقریر سے ایسا متاثر ہوا کہ وہ کہہ رہا تھا، درس ختم ہوا تو دس ہزار درہم علامہ کو اودہ پاسنہ درہم طلباء کو نذر کئے،

قسطنطنیہ ۸۵۴ھ میں مسلمانوں کے قبضہ میں آیا تھا اس لئے ترکی مدارس کے سلسلہ میں یہ بات خاص طور پر ملحوظ رہنی چاہئے کہ وہاں تعلیمی نظام کی یہ وسعت صرف سات آٹھ سال کی قلیل ترین مدت میں پیدا ہو گئی تھی، اس سے ترکی کے مدارس کی آئندہ ترقی کا اندازہ کیا جاسکتا ہے!

ہندوستان | ہندوستان میں اسلامی حکومت کا مستقل قیام ساتویں صدی ہجری کے اوائل (قطب الدین) ۶۰۲ھ - ۶۰۶ھ سے شروع ہوتا ہے اس پر مشکیل ایک صدی گزری تھی کہ ہندوستان علوم و فنون کا گہوارہ بن چکا تھا۔ علامہ مقریزی نے کتاب الخط میں سلطان محمد تغلق (۶۲۵ھ - ۶۵۲ھ) کے زمانہ کی دہلی کی نسبت بیان کیا ہے کہ:-

”سلطان محمد تغلق کے عہد میں دہلی کے اندر ایک ہزار اسلامی مدارس قائم تھے، جن میں شوافع کا بھی ایک مدرسہ مقادیر مسین کے لئے شاہی خزانہ سے تنخواہیں مقرر تھیں، تعلیم اس قدر عام تھی کہ کنیزیں تک حافظ قرآن اور عالم ہوتی تھیں، مدارس میں علوم دینیہ کے ساتھ مقولات اور ریاضی کی تعلیم بھی دی جاتی تھی خود سلطان بڑا فاضل اور علم دوست بادشاہ تھا، قرآن مجید کے علاوہ اکثر فنون کی کتابیں حفظ یاد تھیں، ہدایہ کی چاروں جلدیں تو بروک زبان تھیں۔“

صبح لاغشی کا مصنف قلعہ قندی المتوفی ۸۲۱ھ بھی اس کی تائید کرتے ہوئے لکھتا ہے کہ ”ہندوستان کے بایہ تخت دہلی میں اس وقت ایک ہزار مدرسے جاری تھے۔“

۳۸۷ھ - ۳۸۷ھ کتاب الخط مقریزی جلد ۲ صفحہ ۱۳۲ ۳۸۷ھ صبح الاغشی جلد ۵ ص ۶۹

فیروز شاہ قلیق نے جس شان کے مدارس تعمیر کرائے اس کا اندازہ عنیا برنی کے اس بیان سے کیا جاسکتا ہے وہ لکھتا ہے کہ

دہلی کا یہ مدرسہ اپنی شان و شوکت، خوبی عمارت، محل وقوع، حسن انتظام اور تعلیم کی عمدگی کے لحاظ سے اپنی نظر نہیں رکھتا، مصروف کے لئے شاہی وظائف مقرر ہیں، پایہ تخت دہلی کی کوئی عمارت حسن تعمیر اور موقع و محل کے لحاظ سے مدرسہ فیروز شاہی کا مقابلہ نہیں کر سکتی! مدرسہ کی عمارت بہت وسیع ہے اور ایک بہت بڑے باغ کے اندر تالاب کے کنارے واقع ہے، ہر وقت سینکڑوں طلباء اور علماء و فضلا، یہاں موجود رہتے ہیں۔ طلباء اور اساتذہ کے لئے مکانات بنے ہوئے ہیں، باغ کے کنجوں میں سنگ مرمر کے فرش پر بہایت آزادی کے ساتھ علمی مشاغل میں منہمک نظر آتے ہیں۔“

سلطان محمد عادل شاہ جو سلطنت بجا پور کا مشہور حکمران گذرا ہے اس نے جو مدارس اپنے مالک عروسہ میں قائم کئے تھے اُن میں حکومت کی جانب سے طلباء کو عام کھانے کے علاوہ روزانہ بریانی و مزعفر بھی دیا جاتا تھا اور فی طالب علم ایک طلائی سکہ جوہنوں کے نام سے موسوم کھانا مانہ و لطیف ملتا تھا، لہذا سلطانین کے مصنف کا بیان ہے کہ:-

شاگرداں را از سفرہ آنا رش و نان ہر وقت صبح، بریانی و مزعفر ہر وقت شام نان گندم و کچھڑی دینی اسم یک ہون و بدون اس کتا بہائے قاری دعوی مددی نامند۔“

عہد اورنگ زیب کے مغربی سیاح کپتان الگرنیڈر سلٹن نے اپنے سفر نامہ میں سندھ کے ایک شہر ٹھٹھہ کے متعلق لکھا ہے کہ وہاں مختلف علوم و فنون کے چار سو مدرسے تھے۔“

یہ ہے کہ ممالک اسلامیہ کے سلاطین و اعمراء اور علماء نے اپنے اپنے زمانہ میں علمی جوگراں

خدمت انجام دی ہے وہ اپنی کثرت و وسعت اور نوعیت و عمومیت کے لحاظ سے تاریخ

میں اپنی آپ مثال ہے گیارہویں صدی اور اس کے بعد کا زمانہ جس میں اسلامی سطوت و

عظمت کے ساتھ ساتھ مسلمانوں کی علمی سرگرمیاں بھی رخصت ہونے لگی تھیں اسی زمانہ میں دہلی کے تخت

نہ سجاد ہندوستان میں مسلمانوں کا نظام تعلیم و تربیت علما و اولیاء

بر محمد شاہ جنکمن تھا جو تاریخ میں اپنے لامبالی پن، عیش و عشرت اور کثرت سے خوشی کے باعث ”رنگیلا بادشاہ“ کے بدنام لقب سے موسوم ہو گیا ہے، مگر بایں ہمہ حضرت شاہ ولی اللہ صاحبؒ کا مدرسہ جس کے علمی فیضان سے آج ہندستان و پاکستان اور وسط ایشیا کا کوئی گوشہ خالی نہیں ہے، اسی ”رنگیلا بادشاہ“ کی علمی فیاضی کا مرہون چہا ہے! دارالحکومت دہلی کے مصنف کا بیان ہے کہ:-

”یہ مدرسہ کسی زمانہ میں نہایت عالی شان اور جو بصورتِ افکار اور بڑا دارالعلوم سمجھا جاتا تھا۔“

دہلی میں مسجد فتح پوری کے قدیم مدرسہ کے علاوہ غازی الدین خاں فیروز جنگ کا مدرسہ جو آبِ عریک کالج کے نام سے موسوم ہے ہندوستان میں قدیم مدارس کی ایک زندہ یادگار ہے اس کی وسیع اور عظیم الشان عمارت سے ہمارے اہلکار کے علمی ذوق اور عالی ہمتی کا کافی الجھلا نذرہ کیا جاسکتا ہے۔

غازی الدین خاں فیروز جنگ نے ۱۱۳۰ھ میں دفعت پائی، یہ نواب آصف جاہ اہل بانی حکومت کن کے والد بزرگوار تھے، انہی باقیاتِ الصالحات میں سے فرنگی محل لکھنؤ کا مدرسہ نظامیہ بھی ہے جو اردنگ زیب کے زمانہ کی علمی یادگار ہے، افسوس ہے کہ مدرسہ نظامیہ کی اب وہ حیثیت باقی نہیں رہی ہے جو ابتداءً اس کو حاصل تھی تاہم ہندوستان کے قدیم مدارس کی فہرست میں اس کی علمی اور تاریخی عظمت سے انکار نہیں کیا جاسکتا، دوسرا نظامی جو آج ہندوستان کے کم و بیش تمام مدارس عربیہ میں رائج ہے اسی مدرسہ کے بانی ملا نظام الدین کا تجویز کردہ ہے خلاصہ یہ ہے کہ پانچویں صدی ہجری کے وائزنک دنیا کا کوئی گوشہ ایسا باقی نہ رہا تھا جس میں مسلمان ہوں

اور وہاں دارالعلوم اور مدارس قائم نہ ہوں، حجاز، شام، فلسطین، یمن، مصر، اندلس، ایران، خراسان، کابل، مراکش، سسلی، ہرات، منیشاپور، بغداد، اصفہان، طوس، قیردان، قرطیہ، سندھ اور ہندوستان وغیرہ ممالک کے شہر اور قصبے تو درکنار ایک ایک قریہ اور گاؤں مکنتوں اور درس گاہوں سے معمور نظر آتا تھا، اور نصبت

لے دارالحکومت دہلی جلد ۲ صفحہ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰

لے دارالحکومت دہلی جلد ۲ صفحہ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰

لے دارالحکومت دہلی جلد ۲ صفحہ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷

دوبہات تک میں مدارس کا حال سمجھا ہوا تھا، گھر گھر علم کا چراغاں تھا، مسجدیں اور خانقاہیں ہر وقت اہل علم کی آوازدن سے گونجتی رہتی تھیں اور ممالک اسلامی کے ذرہ ذرہ سے علم و فضل کا دریا اہل رہا تھا، ہر چند آج بھی اکثر ممالک میں تعلیم عام ہے۔ لیکن یہ محض ابتدائی تعلیم ہے اعلیٰ تعلیم جو کالجوں کے ساتھ مخصوص ہے وہ اس قدر گراں ہے کہ کم مائے آدمی اس سے بہت ہی کم نائدہ اٹھا سکتے ہیں !۔

مسلمانوں کا ذوق علم | حقیقت یہ ہے کہ مسلمانوں کا ذوق علم جو انھیں مذہباً وراثت میں ملا تھا حکومتوں کے خزانہ کا بہت کم مرہون احسان رہا ہے عام طور پر نامور علماء اور ائمہ نے اپنے گھروں میں یا مساجد و خانقاہوں میں تعلیم دینے تھے وہ درس و تعلیم کے لئے مستقل عازتوں کے محتاج نہ تھے، آبادی سے لے کر کھیلے میدانوں تک ان کا دائرہ وسیع تھا، طلبہ العلم خزانہ علیٰ کل مسلم و مسلمہ ہر مسلمان مرد و عورت پر بقدر ضرورت علم حاصل کرنے کی فرصت لئے حصول علم کا عام مذاق پیدا کر دیا تھا، علم کی اشاعت، طلبہ کی امداد و اعانت کتب اور دوسری ضروریات درس و تدریس کی فراہمی مدارس کی بنیاد تاسیس، تعلیم و تعلم کے لئے جائیدادوں کا وقف علماء اور طلبہ کی مالی اعانت، خیر و برکت اور فلاح دارین کا باعث سمجھا جاتا تھا، علم کی اشاعت اور اس کی ترقی کے لئے وسائل ہیا کر نادوسری ضروریات کی طرح ان کی زندگی کا لازمی اور ضروری جز بن گیا تھا۔ اس زمانہ میں طلبہ کے قیام و طعام کا جو طریق رائج تھا اس کی نسبت مولانا غلام علی آزاد بلگرامی مآثر اکرام میں تحریر فرماتے ہیں:

صاحب توفیقان ہر مہمورہ طلبہ علم را نگاہ فی زند
اہل تربت طالبان علم کو نگاہ میں رکھتے اور ان کی خبر گیری
و خدمت میں جماعت را سادات عظمیٰ دانند
اور امداد کو اپنے لئے بڑی سعادت سمجھتے تھے۔

اس زمانہ میں جو نئے تعلیم و تدریس کا کام مساجد سے لیا جاتا تھا۔ اس لئے قدیم مساجد میں اکثر و بیشتر ایسی عمارتیں ضرور بنائی جاتی تھیں جو درس و تدریس اور طلبہ کے قیام کے لئے کام میں آسکیں مہر میں جامع ہزار اسی طرز کی مسجد ہے، خود ہندوستان کے شہروں اور قصبہات میں بکثرت ایسی مساجد موجود ہیں جن کے تین اطراف میں چھوٹے چھوٹے حجرہ کا وسیع سلسلہ نظر آتا ہے دہلی میں مسجد مقبوری جو

۔ مآثر اکرام جلد اول ص ۲۲۲

شاہجہاں کے عہد میں تعمیر ہوئی اس طرز کی قدیم یادگار ہے اس کے وسیع صحن کے گرد جو حجرے اور دالان بنے ہوئے ہیں وہ آج بھی درس و تدریس اور طلباء کی اقامت گاہ کے طور پر کام میں آتے ہیں۔

اس زمانہ کی مساجد کی نسبت اس حوالہ (جو چوتھی صدی ہجری کا مشہور سیاح ہے) اپنے چشم دید حالات یہ بیان کرتا ہے کہ ”بالعموم مسجدوں میں علماء و فقہاء کا ایک بڑا گروہ مقیم رہتا ہے اور ان علماء و فقہاء سے استفادہ کرنے والوں کی کثرت کا یہ عالم ہے کہ جس مسجد میں بھی چلے جائیے کھوے۔ سے کھو اچھلتا نظر آئے گا۔“

”شخصی حلقہ ہائے درس میں ہمارے قریب ترین زمانہ میں حضرت مولانا نانوتویؒ اور حضرت مولانا گنگوہیؒ کے حلقہ درس کی یادگاریں اب تک موجود ہیں، حضرت نانوتویؒ کا نام عمر مطابق میں تصحیح کتب کا کام کرنے رہے مگر اسی کے ساتھ ساتھ سببیت درس و تدریس کی مجلس بھی مستفاد رہتی تھی، چنانچہ حضرت شیخ الہندؒ، حضرت مولانا احمد حسن امروہیؒ اور حضرت مولانا فخر الحسن گنگوہیؒ نے تصحیح کتب ہی کے زمانہ میں حضرت نانوتویؒ سے کتب حدیث کی تکمیل کی ہے، حضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتویؒ نے خود سوانح قاسمی میں لکھا ہے کہ انھوں نے صحیح بخاری اور صحیح مسلم حضرت نانوتویؒ سے منبع ہاشمی میرٹھ کے قیام کے زمانہ میں پڑھی تھی۔ حضرت مولانا گنگوہیؒ کا حلقہ درس خانقاہ میں ہوتا تھا، جہاں سے سینکڑوں ہزاروں طلباء عالم بن کر خانقاہ میں ایک وقت درس و تدریس کی مجلس مستفاد ہوتی تھی تو دوسرے وقت تزکیہ اخلاق اور تذکیر نفس کے حلقے قائم ہوتے تھے اور اس طرح علم الحدیث کی تعلیم و تدریس کے ساتھ ساتھ امر امن باطن کا دارالصلاح بھی اپنا کام کرتا رہتا تھا،

مسلمانوں کی علمی تاریخ کی یہ نمایاں خصوصیت رہی ہے جس میں کوئی قوم ان کی حریف نظرسن آتی کہ تعلیم مدرسوں، مسجدوں اور مشہور و معروف علماء ہی کے ساتھ مخصوص و مخصوص ہوتی بلکہ ہر طبقہ کے لوگ اہل منصب سے لے کر امراء و وزراء تک تعلیم و تعلیم کا ذوق رکھتے تھے، علم النصیحا اور تاراج حبیب اللہ کے مصنف مفتی عنایت احمد صاحب جو عدالت دیوانی میں ایک بڑے عہدہ پر فائز تھے، عدالت میں

لے سفر نامہ ابن حوقل صفحہ ۳۲۵۔

لے سوانح قاسمی صفحہ ۷۵

